

זאב שביט, אורנה ששון-לוי וגיא בן-פורת (עורכים). **מראי מקום: זהויות משתנות ומיקומים חברתיים בישראל**. ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד. 2014. 442 עמודים

אורי שורץ*

השפה יוצרת אשליית יציבות שבלעדיה לא נוכל לייצג את העולם החברתי. אלא שדווקא בשל תלותנו בה, אנו הסוציולוגים חייבים לחשוף את הריבוי והשינוי המסתתרים מאחורי אשליית האחידות והיציבות של הקטגוריות שאליהן אנו יוצקים את המציאות החברתית. אסופת המאמרים שלפנינו תורמת למעשה חשוב זה. היא בוחנת זהויות בישראל, בעיקר זהויות אתניות ודתיות, כתוצר דינמי של עבודת גבולות בין קבוצות ושל אסטרטגיות התמקמות של פרטים. זהויות בישראל מתוארות בה כתוצרי הבניית זהות אקטיבית מלמטה, הנטועה בחיי היומיום ובעולמות משמעות מקומיים, אך בה בעת מעוצבת על ידי תהליכי מקרו כמו גלובליזציה וניאו-ליברליזציה. ערעור הקטגוריות מוצג, בצדק, הן כעמדה תיאורטית-פילוסופית עקרונית והן כתגובה היסטורית ל"נוזליות" המודרנה המאוחרת, שבה "אשכנזים" ו"מזרחים", כמו גם "דתיים" או "חילוניים", אינם נתפסים עוד כקבוצות קוהרנטיות בעלות סדר-יום משותף" (עמ' 9). גם בקובץ עצמו ניכרת פוליפונייה: הוא מסכם עבודה של קבוצת מחקר הטרוגנית, ואינו מכפיף את פרקיו בעריצות לפרויקט המשותף המוצג במבוא (כך, למשל, הדיונים של זאב שביט ומיכאל פייגה בייצוגי המרחב אמנם מבקשים לגעת בהשתנות הזהות הלאומית בעידן של מסחור ופוסט-לאומיות, אבל מתרחקים מפרדיגמת ההתמקמות). עם זאת, תרומתו של הקובץ עולה על סך מרכיביו, ואני משוכנע שמקומו לא ייפקד משום ספרייה סוציולוגית עברית.

אחדים מהפרקים מעשירים את הבנתנו את קטגוריות הזהות ומציגים בחינה רגישה של גילומן בחיי היומיום. כך למשל הפרק של דנה קחטן, שמתארת כיצד הזהות האתנית של יחידות בצה"ל מגולמת בסגנונות קבוצתיים ובקודים מוגזעים של אינטראקציה סביב צירי משמעות שונים: שקט-קולניות, מצוינות-משפחתיות, סדר-בלגן וציות-מדרגות. פרקים אחרים מרחיקים לכת עוד יותר; שניים מהם, המציעים במפגיע חשיבה מחדש על הקטגוריות הסוציולוגיות, הם הפרקים של שניים מהעורכים, גיא בן-פורת ואורנה ששון-לוי, המעיינים במושגי ליבה בחקר החברה הישראלית - "חילוניות" ו"אשכנזיות". הם חושפים את השינוי שחל במושגים אלו על ציר הזמן, את הריבוי והדינמיות שמסתיר המסמן היציב. בשני הפרקים, הפנייתו של המבט הסוציולוגי אל היומיום מנפקת תובנות חדשות וחשובות על הקטגוריות.

בן-פורת מצביע על מרכזיותו של השוק כזירה לתהליכי חילון. הסתת המבט מהמישור האידיאולוגי לחיי היומיום, ובמקרה זה לנוכחותם הגוברת והולכת של מזונות לא-כשרים במרחב הציבורי, מעידה כי תהליכי חילון נמשכים גם בשעה שנדמה כי מעמדה ההגמוני של החילוניות הרציונלית נשחק במישור האידיאולוגי-פוליטי. המשא ומתן על הסטטוס-קוו הדתי מבטא אפוא פוליטיקה מחוץ לפוליטיאה, בזירת השוק. בן-פורת דן ב"חילון כתהליך שבו הדת מאבדת ממעמדה הפוליטי ומסמכותה לא בשל מהלכים אידיאולוגיים סדורים דווקא אלא עקב בחירות אינדיבידואליות ופרקטיות יומיומיות של יזמים כלכליים ושל צרכנים", חילוניות מופרטת

* המחלקה לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, אוניברסיטת בר-אילן

וניאו-ליברלית. תהליכי החילון שהוא מזהה ביחס לממכר חזיר מעוצבים במידה רבה על ידי עלייתה של תרבות הצריכה הגלובלית, ששוחקת את משמעויותיו הסמליות השליליות של החזיר בעיני הבורגנות הישראלית והופכת אותו לעוד מוצר צריכה. "חילוניות של חיי יומיום" זו איננה זהות אידיאולוגית אלא זהות צרכנית, נהנתנית ומעמדית במהותה. המשגה זו פותחת פתח לעיון במציאות החברתית המתפתחת במרווח שבין קווי גבול אידיאולוגיים לקווי גבול של סגנון חיים, שכן אלו אינם בהכרח חופפים.

מאמרה החשוב של ששון-לוי מראה את הריבוי והשינוי התרבותי שמסתירה יציבותו של המסמן "אשכנזיות". בהסתמכה על ראיונות הבוחנים כיצד אשכנזים מדורות שונים מבינים את אשכנזיותם (ואשכנזיות בכלל), ששון-לוי מזהה שני תהליכים דרמטיים. התהליך הראשון הוא הפיכת האשכנזיות מזהות בלתי מסומנת, מוכחשת ובלתי נראית המסווה עצמה כ"ישראליות" לזהות מסומנת שנשאיה מצהירים עליה בגלוי. זהו שינוי בעבודת הגבולות סביב האשכנזיות, שאינה כרוכה עוד במלאכת ההסוואה שאפיינה אותה בעבר (וששון-לוי מסבירה שינוי זה בפוליטיקת הזהויות ובאפקט האירוני של פרויקט האינטגרציה המדינית). התהליך השני נוגע לשינוי במשמעות המסמן עצמו: הזיקה בין קטגוריית ה"אשכנזיות" לאירופיות ולתרבות אירופית הולכת ונחלשת, ואילו זיקתה לכוח עירום ולעמדת יתרון פריוילגית הולכת וגוברת. צעירים "מגדירים את עצמם כאשכנזים אבל לא מציגים פרקטיקות שמזהות אותם ככאלה - לא אוכל, לא לבוש, לא מוזיקה או מנהגים; תכונות, מאפיינים ודימויים. האשכנזיות שלהם איננה מוצא ובקושי הביטוס אלא היא אך ורק עמדת כוח, משאב הניתן להמרה" (עמ' 172). אפשר שזה מה שקורה לזהויות כשהאמת הסוציולוגית שלהן מונהרת לשחקנים. ששון-לוי מציעה שתי הבנות משלימות של האשכנזיות העכשווית: אשכנזיות כעמדת יתרון עירומה ואשכנזיות כהביטוס, שאינו קשור למסורות תרבותיות אירופיות, ולעתים נגיש גם לישראלים ממוצא מזרחי.

ההתמקדות ביומיומי ובהבנה מלמטה חושפת כיצד מאחורי המסמנים "חילוניות" ו"אשכנזיות" מסתתרים מסומנים שונים בזמנים שונים. אך לצד סגולותיהם וחשיבותם, מאמריהם של בן-פורת ושל ששון-לוי מצביעים על הכתם העיוור של הספר - מעמד. מפתיע שספר שנושא "זהויות ומיקומים חברתיים" אינו מקדיש ולו פרק עצמאי אחד לזהות מעמדית ולעבודת גבולות מעמדית. בכך משכפל הספר, שלא במתכוון, את נטייתה של הסוציולוגיה הישראלית להתמקד בקטגוריות האתניות, הלאומיות, הדתיות והאידיאולוגיות, וללהק צירי זהות אחרים כמעמד ומגדר לתפקידי משנה בסיפור העלילה. בשני המאמרים שסקרתי מעמד הוא שחקן משנה חשוב, אך הוא אינו מורשה לגשת לקדמת הבמה: בן-פורת אמנם מזהה את החילוניות של היומיום עם תרבות הצריכה ועם שינויים במעמד הבינוני הישראלי, אך הוא מחמיץ את הזדמנות לדון בתפקידו של המזון הלא-כשר בהזדהות מעמדית, בהיבדלות ובעבודת גבולות מעמדית של הבורגנות הישראלית. ששון-לוי מיטיבה לזהות שאשכנזיותם של הצעירים קשורה באופן הדוק בהביטוס, אך עוצרת כפסע לפני אפיונו של הביטוס זה כמעמד, כלומר לפני ההצבעה על המסומן המעמדי החדש המסתתר מאחורי התווית האתנית הוותיקה. הדיון העשיר בזהויות אתניות לאורך פרקי האסופה פוסח לא רק על המעמד אלא גם על הציר הגיאוגרפי ("פריפריאליות") ועל קטגוריות סיווג לידיות ("ערסים"), העומדים ביחסים מורכבים עם הקטגוריות האתניות המזו'וריות.

הממד המגדרי נבחן בשני פרקים מרתקים. הראשון הוא מאמרה של ליליאן אבו-טביך על גבולות של מקומיות. אבו-טביך דנה בהבניה החברתית של זרות אצל נשים פלסטיניות-ישראליות שלאחר נישואיהן עוקרות אל יישוב משפחתו של הבעל. זהויות מקומיות אלו מתוארות כתוצאה

של תהליכי מאקרו - הנכבה שלוותה בדה-אורבניזציה ועליית זהות אוטוכטונית - ולנשים נותר מרחב מוגבל להתמקמות (אחדות, שמוצאן עירוני, יכולות לטעון לעליונות על ה"מקומיים" הכפריים, אך לא לערער על עצם זרותן). מאמר שני הוא עבודתה של מיכל רום על נשים הבוחרות שם משפחה לאחר נישואיהן. שלא כמו אבו-טביך, רום מתמקדת בעבודה הסוכנית ובהגיונות הקולקטיביים המדריכים אותה, ובכלל זה אידיאולוגיות מגדריות, אסתטיקה (שבה מקודדים ערכים ציוניים), ואינטרסים (שמביאים לדחיית שמות מזרחיים מובהקים מטעמים אינסטרומנטליים). זוהי דוגמה לרפלקסיביות ביחס לזהות, אבל לא רפלקסיביות גידנסיאנית מופשטת, אלא תגובה סוכנית המוכתבת על ידי הפגשתן של לוגיקות מבניות מגוונות. בחירת השם מתגלה כאתר חשוב להבנת הצטלבות השפעתן של אידיאולוגיות שונות (לאומית, מגדרית ואתנית), של האקספרסיבי ושל האינסטרומנטלי בעבודת הזדהות.

מפגשים בין מערכות סיווג שונות ניצבים במרכזם של שני פרקים אחרים. ירון צור מפגיש בין מערך הזהויות בישראל ובין מערך הזהויות בצפון אפריקה תחת הקולוניאליזם, ומראה שלהבנת הזהויות ומסלולי הניעות של עולים מצפון אפריקה בישראל חיוני להידרש למיקומם במערכת הסיווגים והזהויות הקולוניאלית בארצות מוצאם. מיכל קרבאל-טובי בוחנת כיצד מנגנון הגיור המדינתי מנסה ליישב פער בין שני מנגנוני סיווג: התלמידות בכיתת הגיור שהיא מתארת מסווגות כיהודיות-ישראליות באינטראקציות יומיום ולצורך התאזרחות, אך כגויות במושגים דתיים. כאשר גם סוכני הגיור עצמם מודים כי "אתה לא חושב עליהם שהם באמת גויים", נפתח פתח למבוכות המשקפות מורכבויות מרתקות.

מפגש מורכב במיוחד בין כוחות מאקרו ותפיסות זהות מלמטה מציע אבי שושנה במאמרו על התרומה הדיפרנציאלית של מוסדות חינוך מדינתיים לעיצוב תפיסת האתניות של פרטים. המעבר מייצוג חברה רב-עדתי לייצוג חברה דיכוטומי אשכנזי-מזרחי מתועד היטב בספרות הסוציולוגית; אך שושנה מראה כי אחים שחונכו במסגרות חינוך שונות (פנימייה למחוננים ובית ספר פריפריאלי) נבדלים זה מזה במידה שבה זנחו את המורכבות והריבוי של הייצוג המינורי לטובת השיח המז'ורי הדיכוטומי. לכאורה, התערבות חינוכית מדינתית מביאה להחלפת מערכת סיווג אתנית אחת באחרת. ועדיין אין זה סיפור על מוסדות המייצרים סובייקטים ומחדירים בהם אידיאולוגיות וייצוגי חברה: שושנה מספר סיפור מורכב, שבו המציאות שמייצרים מוסדות מציבה לפרטים אתגרים הזדהותיים המחייבים עבודה אקטיבית, יצירתית ואסטרטגית. אי אפשר להבין את העדשות האתניות שדרכן סובייקטים מתבוננים בחברה הישראלית ובעצמם מבלי להבין את מיקומם המוסדי של הסובייקטים; ואולם אלו אינם רק מאמצים את השפה המדינתית אלא גם מגיבים אליה (למשל, בהגדרת את עצמם "מעבר לאתניות"). כך, כמו ברבים מפרקי הספר, הופך מבט רגיש את הסיווג מכלי מחקר למושא מחקר.